

मराठी ग्रामीण साहित्यातील कृषी जीवनाचा आविष्कार

डॉ.प्रेरणा एल.चव्हाण

विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय कळे, ता.पन्हाळा जि.कोल्हापूर.

Corresponding Author- डॉ.प्रेरणा एल.चव्हाण

Email- prerna6731@gmail.com

प्रस्तावना

म.गांधीनी १९२० नंतर ग्राम उद्धाराची चळवळ सुरु केली.प्रथम खेडी जागी झाली पाहिजे,या उद्देशाने 'खेड्याकडे चला' हा संदेश लोकांना दिला.तत्कालीन परिस्थितीत ग.ल.ठोकळ र.वा. दिघे यासारख्या लेखकांनी खेड्यातील निसर्ग, तेथील माणसांचा रांगडेपणा,हेवेदावे यांचे वर्णन केल्याचे विपुल प्रमाणात दिसून येते. १९४० ते १९५० च्या दशकात मराठी साहित्यात नवसाहित्य अवतरले.दुसऱ्या महायुद्धोत्तर काळात ढासळत जाणारे मूल्य आणि नष्ट होऊ पाहणारी संस्कृती,तसेच ग्रामीण जीवनाचे वास्तव चित्रण बनगरवाडी या सारख्या कादंबऱ्यांमधून पाहायला मिळते.१९६० नंतर महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाली.गाव गाड्याची पुनर्बांधणी झाली.खेड्याचा चेहरा बदलला,पण मानसिकता,जातिव्यवस्था यात बदल झाला नाही.इ.स.१९७२ चा दुष्काळाचे भीषण स्वरूप,शेतीची होरपळ,शेती विकने,,शेतीला पूरक असलेले जोडधंदे.यांचे चित्रण ग्रामीण साहित्यातून पहावयास मिळते. १९८० नंतर कृषी क्षेत्रात औद्योगिक क्रांती झाली. शेतात ट्रॅक्टर आला.बागायती पद्धतीने शेतकरी शेती करू लागला.बदलत्या ग्रामीण जीवनाचे वास्तव चित्रण नागनाथ कोतापळे,राजन गवस, भारत काळे,शेषराव मोहिते,दादाभाऊ गावडे, सदानंद देशमुख यांच्या साहित्य कृतीतून दिसून येते.१९९० नंतरचे ग्रामीण जीवन व तेथील परिसर याहीपेक्षा खूप वेगळे आणि बदललेले आहे.याचा अभ्यास मी येथे मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात शिक्षणाचा प्रसार ग्रामीण भागापर्यंत जाऊन पोहोचला.यातूनच ग्रामीण भागातील सुशिक्षित तरुण ग्राम जीवनाचे व कृषी संस्कृतीशी निगडित असलेले स्वतःला आलेले अनुभव लिखाणाच्या माध्यमातून सांगू लागला. मराठीतील कथा,कादंबरी,कविता अशा विविध साहित्य प्रकाराच्या माध्यमातून प्रत्ययाला आलेला कृषी जीवनाचा आविष्कार मी या निबंधात थोडक्यात मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

कृषी संस्कृतीचा लेखाजोखा लेखणीतून अविस्कृत करणे हे ग्रामीण साहित्याची प्रेरणा

आहे.बलुतेदार,अलुतेदार,शेतकरी, शेतमजूर यांचे परस्पर संबंध हे आधुनिकीकरणामुळे मोडकळीस आले आहेत.यांत्रिकीकरणामुळे शेतमजुरावर उपासमारीची वेळ आली आहे.शिवाय आधुनिक पद्धतीने करण्यात येणारी शेती,रासायनिक खतांचा अतिवापर,त्यातून उद्भवणारे विविध आजार,तसेच यातून उद्भवणारा जमिनीचा नागरिकपणा,पिकास येणारा हमीभाव यातील चढ- उतार यातून शेतकऱ्याच्या वाट्याला आलेले उद्ध्वस्तलेपन या सर्वांचे चित्र मराठीतील विशेष करून ग्रामीण साहित्यातून कृषी जीवनाचा आविष्कार चित्रित झाल्याचे दिसून येते.

उद्दिष्टे:-

- 1) मराठी ग्रामीण साहित्यातील कृषी जीवनाचा आविष्कार अभ्यासणे.
- 2) शेती संस्कृतीचा होत असलेला ऱ्हास व आव्हाने यांचा आढावा घेणे.

गृहितके:-

- 1) आधुनिकीकरणामुळे कृषी जीवन वरदानयुक्त तसेच शापित झाले आहे.
- 2) आज कृषी संस्कृतीचा तथा पर्यावरणाचा ऱ्हास होत आहे.
- 3) रासायनिक खतांच्या अति वापरामुळे जमीन नापिक होत आहे शिवाय मानवी आरोग्य धोक्यात आले आहे.

भूमिका:-

भविष्यातील पृथ्वीचा शाश्वत विकास संधी आणि आव्हाने हा विषय मराठी विषयाच्या अनुषंगाने अभ्यासत असताना मराठीतील ग्रामीण साहित्याची व त्यातील कृषी संस्कृतीची आठवण होते.तसेच पूर्वीची शेती पद्धती आणि आजची शेती पद्धती यात जमीन आसमानाचे अंतर असल्यासारखे वाटते.पूर्वीचे असलेले पर्यावरण संतुलन आणि मानवी आरोग्य यात निश्चितच बदल झाल्याचे मराठी ग्रामीण साहित्यातील कृषी जीवनाचा अभ्यास केल्यास लक्षात येते.यातून यांत्रिकीकरण, जागतिकीकरण,आधुनिकीकरण यातून मानवास जितका जास्त फायदा झाला.त्यापेक्षा जास्त झालेल्या हानीस आपणा सर्वांना आज सामोरे जावे लागत आहे.याचे जिवंत उदाहरण मराठी ग्रामीण साहित्यातून पहावयास मिळते.रासायनिक खतांच्या अतिवापरामुळे

मानवी जीवन धोक्यात आले आहे. शिवाय जमीन नापीक होत आहे. यातूनच पर्यावरणाचा त्रास होत आहे. याचा परिणाम म्हणून मानवी जीवन धोक्यात येत असल्याचे आढळून आले आहे. या त्रासाचे संभाव्य धोके लक्षात घेऊन भविष्यातील पृथ्वीचा शाश्वत विकास व्हावा. या विकासाची संधी प्राप्त करून घेण्यास आपण सर्वजण सामर्थ्यशील व्हावे आणि भविष्यातील विकासाची संधी हीच आपली आव्हाने आहेत. ही आव्हाने मला फार महत्त्वाची वाटली. म्हणून मी मराठी ग्रामीण साहित्यातील कृषी जीवनाचा आविष्कार हा अभ्यास विषय या शोधनिबंधात मांडला आहे. यातून कृषी संस्कृतीचे जतन आणि संवर्धन व्हावे ही अपेक्षा आहे. तसेच हे आव्हान येत्या पुढील पिढीसमोर ठेवणे मी माझे परम कर्तव्य समजते. १९६० नंतर उदयास आलेल्या मराठी साहित्यातील विविध प्रवाहांपैकी ग्रामीण साहित्यातून सर्वसाधारणपणे पर्यावरण डोकावते. मराठी ग्रामीण साहित्यातील कृषी जीवनाचा अभ्यास मांडण्याच्या अगोदर ग्रामीण साहित्य म्हणजे काय ते पाहू:- डॉ. नानासाहेब सूर्यवंशी लिखित 'ग्रामीण साहित्य मूल्य आणि अभिरूची' या पुस्तकात ग्रामीण साहित्याची व्याख्या करत असताना ते म्हणतात, "ज्या साहित्यातून खेडी तेथील निसर्ग भाषा संस्कृती याचे चित्र केले जाते त्यास ग्रामीण साहित्य असे म्हणतात." १ याचे चित्र मराठी ग्रामीण साहित्यातील ज्या लेखकांनी कवींनी केले आहे त्यांना ग्रामीण कथाकार, कादंबरीकार, कवी, कवयित्री म्हणून ओळखले जाते. ज्यांचे नाव घेतल्याशिवाय पुढे जाता येत नाही असे ह. ना. आपटे, श्री. म. माटे, धनुर्धारी, कृष्णराव भालेकर, वि. स. सुखटणकर, ग. ह. पाटील, शंकर पाटील, द. मा. मिरासदार, ग. ल. ठोकळ, र. वा. दिघे, उद्धव शेळके, रा. र. बोराडे, आनंद यादव, द. ता. भोसले, गो. नि. दांडेकर, श्री. ना. पेंडसे, महादेव मोरे, नागनाथ कथापल्ले, भास्कर चंदनशिव, वासुदेव मुलाटे, सखा कलाल, गणेश आवटे, बाबाराव मुसळे, पुरुषोत्तम बोरकर, राजन गवस, सदानंद देशमुख, श्रीकांत देशमुख, शेषराव मोहिते, मोहन पाटील, विश्वास पाटील, इंद्रजीत भालेराव यासारख्या कवी-लेखकांनी ग्रामीण मराठी साहित्य समृद्ध बनवले आहे.

'कालचक्र' २ या कादंबरीतून वि. शं. पारगावकर यांनी काळ एक मोठे चक्र असल्याचे सांगून शेतीत पूर्वी हिरे मोती पिकत होते. त्या शेतीची स्थिती आज दयनीय झाली आहे. काळ बदलला आणि कुळ कायदा आला. या कुळ कायद्यामुळे जमीन कसली जात नव्हती आणि पीकही भरभराटीने पिकत नव्हते. आज या कायद्यावर बंदी आली आहे. पण इथूनच पीक घेण्याच्या पद्धतीच्या त्रासाला सुरुवात झाली आहे असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. पण याचे परिणाम म्हणून शेतकऱ्यास हळूहळू दुष्काळ परिस्थितीला सामोरे जावे लागले. राजन गवस यांच्या 'ब

बळीचा' या कादंबरीतील नायक शिक्षण आणि नोकरी यामुळे शहराशी जोडला जातो व गावापासून आपल्या माणसांपासून तुटला जातो. धड तो शहराशी जोडला जात नाही आणि त्याच्या गावाशीही व माणसांशी सुद्धा जोडला जात नाही. हरित क्रांतीमुळे शेतीची उन्नती होईल असे वाटतानाच भांडवलशाही व्यवस्थेने शेतकऱ्यांचे सुख हिरावून घेतले. त्यामुळे यातील पात्र द्वंद्व मानसिकतेत जगत असताना आढळून येतात. या कादंबरीतील कल्लाप्पा, आडव्याप्पा तसेच कादंबरीतील

डायरी, पत्रे, नोंदी, चित्रपटांची पटकथा. अशा माध्यमांच्या आधारे ही कादंबरी व्यक्त केली गेली आहे. गावात दुष्काळी कामावर आलेले साहेब दिगंबर फडणवीस यांच्यामुळे ग्रामीण स्त्रीच्या जीवनातील उध्वस्तलेपण रंगनाथ पठारे यांनी 'हारण' ३ या कादंबरीतून चित्रित केले आहे.

पर्यावरणाच्या होत असलेल्या या त्रासामुळे पाऊस पडेनासा झाला आणि याचा परिणाम म्हणून नदी, नाले, ओढे आटले. म्हणून सरकारने गावात नळ योजना आणली आणि ही नळ योजना गावापर्यंत येता येतात खाऊन संपली. शिवाय या नळ योजनेचे गंडांतर पखालीच्या धंद्यावर आले. गावात नळ योजना आल्यामुळे आपला पाणक्याचा पिढ्यानपिढ्या चालत आलेला व्यवसाय बंद पडणार या भीतीने पखालीवाला मानसिकता संतुलन गमावून बसतो. त्याचे चित्र बाबाराव मुसळे यांच्या 'पखाल' ४ या कादंबरीतून पहावयास मिळते. पाणक्यांची ससेहोलपट, पुनर्वसन आणि स्थित्यंतर याचे अत्यंत हृदयभेदक असे चित्रण इथे आले आहे. आधुनिकीकरणातून सरकारच्या विविध योजना आल्या दिल्लीतून निघालेल्या या सरकारी योजना गाव पातळीवर येता येता वाटेतच नाहिशा होतात. याचे चित्र पुरुषोत्तम बोरकर यांनी 'मेड इन इंडिया' ५ या कादंबरीतून चित्रित केले आहे.

पाणी टंचाई चे चित्रण 'तहान' कादंबरीत सदानंद देशमुख यांनी केले आहे. दुष्काळग्रस्त विदर्भातील शेतकऱ्यांचा करून वास्तव चित्र त्यांनी रेखाटले आहे. कमी पगाराची का असेना सरकारी नोकरी असावी, पण शेतकरी नसावा. ही करून विचारधारा पुढे येताच, जगाचा पोशिंदा असलेला शेतकरी स्वतः मात्र भुके कंगाल असल्याचं जाणवतं. इंद्रजीत भालेराव यांनी 'पीकपाणी' या त्यांच्या कविता संग्रहातून ग्रामीण जीवनाची व तेथील कृषी संस्कृतीचे वास्तव चित्र रेखाटले आहे. पशुपक्षी हे सुद्धा निसर्गाचे मुख्य घटक आहेत. त्यांचे जतन आणि संवर्धन व्हावे या हेतूने कवि म्हणतात-

" बाप म्हणायचा काढलेली नख/दारात कधी नयेत टाकू/दाणे समजून खातात चिमण्या/आणि मरतात आतडे फाटूफाटू" ६

पर्यावरण संवर्धनाचा हा मोलाचा संदेश आजही तुम्हा आम्हाला शिकवण देणारा असा आहे.गार्ड,म्हशी,कुत्री,मांजर हा सर्व शेतकऱ्यांचा गोतावळा होता पण १९८० नंतर यांत्रिकीकरणामुळे शेतात नवनवीन यांत्रिक अवजारे आली.शेतात ट्रॅक्टर आला आणि नारबा या गोतावळ्यापासून दूर फेकला गेला.याचे चित्र १९८० नंतर आनंद यादव यांच्या 'गोतावळा' या कादंबरीमधून पहावयास मिळते.१९८० नंतर आधुनिकीकरणाचं वार गावात आलं.त्याचं राजकारण झालं आणि गावातली एकात्मता नष्ट झाली.माणुसकी लयाला गेली.त्याचप्रमाणे या राजकारणातून शेती लयाला गेली.'पेरा' या कवितासंग्रहातील कवितेतून इंद्रजीत भालेराव म्हणतात- "डोळ्याने पाहतो जळणारे शेत/जळलेली माती करायला लोणी/येईल का कुणी भूमिपुत्र."७ लयाला जाणाऱ्या कृषी संपत्तीचे जतन करण्याच्या उद्देशाने प्रेरित होऊन इंद्रजीत भालेराव शेतकरी बांधवांना पेटून उठण्यासाठी सांगतात.भूमिपुत्रांना क्रांती करण्याचे,संघर्ष करण्याचे आव्हान देतात.जळलेल्या मातीला पुर्ववत करण्यासाठी भूमिपुत्रांना बारमाही शेतीच्या राशी नेटाने सांभाळण्याचे आव्हान देतात.पण शेवटी पर्यावरणाचा ऱ्हास हळूहळू होत गेला.मराठवाड्यातील शेतकरी शेतीच्या नापिकापाई कर्जबाजारी झाला.प्रसंगी आत्महत्येला सामोरे गेला.या काव्यसंग्रहातील कवितेतील इंद्रजीत भालेराव म्हणतात- "मेघा मेघा येगा येगा/रानामध्ये झाल्या भेगा/भेगा झाल्या भळी/भळीमध्ये गेला बळी"८

शेतकऱ्यांनी जी झाड जगवली त्याच झाडाच्या फांदीला फास घेऊन शेतकऱ्यावर आत्महत्या करायची वेळ आली आहे. शेतकरी जीवनाचा आर्त टाहो इंद्रजीत भालेराव यांनी 'टाहो' या काव्यसंग्रहातून चित्रित केला आहे.जागतिकीकरणामुळे शेती व शेतकरी यांची पडझड झाली आहे.शेतकरी जिवाचा आर्त टाहो मराठी कथा,कविता,कादंबरी यातून हृदयस्पर्शीपणे चित्रित झाला आहे. आधुनिकीकरणात सुधारित शेती पद्धती आली.रासायनिक खत,सुधारित बी बियाणे यामुळे कृषी क्षेत्रात हरितक्रांती झाली आणि भांडवलदारांच्या हातचे खेळणे बनली.शिवाय अति रासायनिक खतांच्या वापरामुळे त्याचा मानवी आरोग्यावर विपरीत परिणाम झाला. मानवास वेगवेगळे आजार जडले.कॅन्सर सारख्या आजाराच्या प्रमाणात वाढ झाली.याचे चित्र बाबाराव मुसळे यांच्या 'आतंक'९ या कादंबरी मधून पहावयास मिळते.या कादंबरीमधून ग्यानबाला कॅन्सर होतो.त्यावेळी त्याची आजाराशी संघर्ष करण्याची,जगण्याची धडपड आणि त्याच्या परिवारातील तणावयुक्त वातावरण,सामान्य शेतकरी कुटुंब आणि त्याची आर्थिक विवंचना,गावातील शंकर पाटील त्यांना अधून मधून आर्थिक सहाय्यक करत असतो.यातून ग्यानबाच्या कुटुंबावर वाढत जाणारा

उपकाराचा बोजा,शंकर पाटील यांचा मान्यतावादी दृष्टिकोन.हे सर्व वाचत असताना हे वर्णन दुःखाचा परमोच्च शिखर गाठत असल्याचे दिसून येते. तर उद्धव शेळके यांनी 'धग'१० या कादंबरीतून विदर्भातील ग्रामीण वास्तव रेखाटले आहे.विदर्भातील पर्यावरण उष्णकटिबंधाचे आहे आणि या उन्हाच्या झळा,चटके सहन करावे लागत असल्याचे चित्र 'धग' मधून दिसून येते.ग्रामीण भागातल्या मातीच्या गुणसूत्राशी समरस होऊन यश प्राप्त करून घेणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या वाट्याला यश येतच नाही.प्रतिकूल परिस्थितीशी झुंज देत जगण्याची प्रखरता उद्धव शेळके यांनी या कादंबरी मधून चित्रित केली आहे.

एकंदरीत शेतीचा तथा पर्यावरणाचा होत असलेल्या ऱ्हासामुळे शेतकऱ्यांच्या जीवनात व्यथा,वेदना,शोषण,उपहास,आला आहे.पर्यावरणाच्या असंतुलनामुळे शेतकऱ्यांच्या जीवनात दुःख आणि दारिद्र्य आले आहे.शिवाय गावातील लोकांच्या मनात असुरक्षिततेची भावना निर्माण झाली आहे.

निष्कर्ष:-

- १) मराठवाड्यातील दुष्काळग्रस्त शेतकऱ्यांची करून कहाणी येथे दिसून येते
- २) नापिकतेला व कर्जाला कंटाळून शेतकरी आत्महत्या करत आहेत.
- ३) रासायनिक खतांच्या अतिवापरामुळे जमीन नापीक होत आहे.
- ४) शेतीचा तथा पर्यावरणाचा ऱ्हास होत आहे. आधुनिकीकरणामुळे मानवी जीवनमान बदलले आहे.ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांच्या वाट्याला उद्धस्तलेपण आले आहे. पर्यावरणाचा वाढता ऱ्हास लक्षात घेता शेतीला पूरक वातावरण नाही.त्यामुळे बरीचशी खेडी कामाच्या निमित्ताने शहराकडे स्थलांतरित झाली आहेत.विभक्त कुटुंब पद्धती अस्तित्वात आली आहे.माणूस माणसाला पारखा झाला आहे.शेतकऱ्यांचे जीवन आनंदी व्हावे म्हणून तसेच पर्यावरणाचा वाढता ऱ्हास थांबावा म्हणून आपण प्रत्येकाने एक तरी झाड लावले पाहिजे.कौटुंबिक,सामाजिक,शैक्षणिक, आर्थिक, राजकीय स्तरावर विविध कार्यक्रमाच्या माध्यमातून भेटवस्तू म्हणून रोपांचा वापर करण्यात यावा.रोप लागवडीचा उपक्रम शेअर मार्केट सारखा व्हावा.याप्रमाणे आपण सर्वजण पुढे येणे गरजेचे आहे आणि त्या दृष्टीने पावले उचलणे देखील गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ:-

- १) सूर्यवंशी नानासाहेब,'ग्रामीण साहित्य मूल्य आणि अभिरुची',पद्मगंधा प्रकाशन पुणे,प्रथम आवृत्ती १२ नोव्हेंबर २०१५,पृष्ठ २२.
- २) पारगावकर विठ्ठल शंकर,'कालचक्र', प्रतिमा प्रकाशन पुणे,द्वितीयावृत्ती १९९८ पृष्ठ ३५.

- ३) पठारे रंगनाथ,'हारण',मॅजेटिक प्रकाशन मुंबई,
प्रकाशन वर्षे १९९०, पृ ५०.
- ४) सुरवसे सोपान,'बाबाराव मुसळे व्यक्ती आणि
वाङ्मय',प्रकाशक एज्युकेशन पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रीब्यूटर
औरंगाबाद,ईबुक, गूगल,दि.१९.११.२०२२, वेळ
६:०० pm.
- ५) अक्षरनामा मराठी ऑनलाईन फीचर्स, पुरुषोत्तम
बोरकर यांच्या जीवनावर आधारित लेखातून 'मेड इन
इंडिया' गुगल दिं .२० नोव्हेंबर २०२२ वेळ ७:२१
pm.
- ६) सूर्यवंशी नानासाहेब,'ग्रामीण साहित्य मूल्य आणि
अभिरुची',पद्मगंधा प्रकाशन पुणे,प्रथम आवृत्ती १२
नोव्हेंबर २०१५,पृष्ठ १७८.
- ७) सूर्यवंशी नानासाहेब,'ग्रामीण साहित्य मूल्य आणि
अभिरुची',पद्मगंधा प्रकाशन पुणे,प्रथम आवृत्ती १२
नोव्हेंबर २०१५,पृष्ठ १८०.
- ८) सूर्यवंशी नानासाहेब,'ग्रामीण साहित्य मूल्य आणि
अभिरुची',पद्मगंधा प्रकाशन पुणे,प्रथम आवृत्ती १२
नोव्हेंबर २०१५,पृष्ठ १८३.
- ९) नागरे शिवाजी,'बाबाराव मुसळे नावाचा माणूस आणि
त्यांचे साहित्य',अथर्व प्रकाशन
धुळे,ईबुक,गूगल,दि.२२.११.२०२२, वेळ ५:pm.
- १०)शेळके उद्धव, 'धग' प्रकाशन गुगल,२० नोव्हेंबर
२०२२,वेळ ८:००pm.